

त्रयाणां इंद्रादिलोके न सह त्रयाणामुपरि ब्रह्मलोके कुरुक्षेत्रे सेवीक्रममुक्तिस्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः नयंति परमां गतिमिति मुक्तिफलदर्शकवाक्यशेषात् अत्र कुरुक्षेत्रपदेन काश्येव काशीश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयत इत्यनेन समानार्थत्वात् तथा च पाठकमादर्थकमस्य बलवत्त्वात् पृथिव्या नैमिषपुण्यमंतरिक्षे च पुष्करमित्यतः परं ये वसंतिकुरुक्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे इत्ययं थो द्वष्टव्यः अन्यथा तृतीयलोकस्यानुक्ते त्रयाणामित्यसंगतं स्यात् त्रिविष्टपे इत्यध्याहारेण वा वाक्यपूर्णस्यात् तच्चायुक्तं श्रौतार्थसंभवे दर्शिता चाविमुक्तपिकुरुक्षेत्रपदस्य श्रौतीरूढिरविमुक्तैव कुरुक्षेत्रमिति जाबालोपनिषदि न चोपक्रमोपसंहारैकहूप्येण प्रसिद्धकुरुक्षेत्रस्य प्राकरणिकत्वेन तीर्थांतरवद्वाराणस्यास्तत्पकरणपठितत्वात्तदंगत्वं स्यादिति वाच्यं प्रकरणाह्निगस्य बलीयस्त्वात् तथाहि ते वसंति त्रिविष्टपे स्वर्गलोके महीयत इत्यादि वाक्यशेषात्स्वर्गप्राप्तिरेव कुरुक्षेत्रफलमवगम्यते न चात्र त्र्यं त्रिविष्टपादि पदं ब्रह्मलोकपरं कर्तुं शक्यं ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रमिति वाक्यशेषविरोधात् तत्र च वेदीशब्देन तस्य कर्मभूमित्वावगमात् तेषां कुरुक्षेत्रे वैदिरासीदिति तैत्तिरीयकब्राह्मणात् तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेति शतपथश्रुतेः न च कर्मभूमेर्विद्याफलप्रदत्वं युज्यते कर्मणा पितृलोको विद्याया देवलोक इति तयोः फलभेदश्रवणात् पितृलोकः स्वर्गलोकः देवलोको ब्रह्मलोकः वाराणस्यास्तु ज्ञानभूमित्वं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं एतदेवात्र पांसवोपिकुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः अपि दुष्कृतकर्माणं नयंति परमां गतिमिति प्रदर्शयदक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीं ये वसंति कुरुक्षेत्रे

त्रयाणामपिलोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ पांसवोपिकुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ॥ ३ ॥ अपि दुष्कृतकर्माणं नयंति परमां गतिं ॥ दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीं ॥ ४ ॥ ये वसंति कुरुक्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे ॥ कुरुक्षेत्रे गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहं ॥ ५ ॥ अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितं ॥ ६ ॥ तस्मिन् वसंति ये मर्त्या न ते शोच्याः कथंचन ॥ ७ ॥

त्रेते वसंति त्रिविष्टपे इत्यनंतरं श्लोकेन प्रसिद्धकुरुक्षेत्रफलप्रदर्शयते न चैतदेव पूर्वश्लोकेन स्तूयत इति वाच्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिबलात्तस्य भूतार्थवादत्वं संभवत्यभूतार्थवादत्वोपगमस्यायोगात् वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु छायासूचीनापसूचीमुख्यसूचीति च त्रिकोणं तपसा पूतं वाराणस्याः समं कृतं गतास्ते न त्रिकोणेन ये केचिदिह जंतवः वायवः पांसवो वापि ते पितृमुक्तिं परां गता इति भग्यंतरेण पूर्वश्लोकार्थस्य प्रत्यभिज्ञानात् तथा च यद्यपि काश्याः कुरुक्षेत्रांगत्वं प्रकरणात्सक्तं तथापि योग्यतया फलतारतम्यलिंगान्तत्वं भवति सांनिध्य्यानुपरस्परकांक्षादिकमुत्थाप्यतीर्थांतरशेषीभूतस्यापि कुरुक्षेत्रस्य काशीशेषत्वं ज्ञेयं तथा च वाक्यात्तदुर्बलोपि संनिधिरानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन बलवत्तया स्वर्गलोके महीयत इति वाक्यावगतमपि कुरुक्षेत्रफलं तिरोधाय प्रतिष्ठति ह वै एतारात्री रुपयंतीत्यादौ रात्रिसत्रस्य प्रतिष्ठाशेषितामिव पांसवोपिकुरुक्षेत्र इत्यर्थवादेन मुक्तिफलशेषितां अविमुक्तं सज्ञस्य कुरुक्षेत्रस्य व्यवस्थापयन्सहैकवाक्यतां गत्वा प्रसिद्धकुरुक्षेत्रस्याविमुक्तशेषतां गमयति तथा चायं पांसवोपीत्यादि श्लोकद्वयार्थः यो परमगतिप्रदां काशीं गंतुं मिच्छंति ते कुरुक्षेत्रे वसेयुरिति ते वसंति त्रिविष्टपे इति तु योगांगफलवद्गुणफलमिति प्राणुकं न विस्मर्तव्यं न त्सिद्धं सर्वार्थानां कुरुक्षेत्रप्रापकत्वं कुरुक्षेत्रस्य तु काशीप्रापकत्वमिति ॥ २०३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥